

Роман РАДОВИЧ

СПЕЦИФІКА ВИБОРУ ТА ЗАГОТІВЛІ БУДІВЕЛЬНОЇ ДЕРЕВИНИ НА ЗАХІДНОМУ ПОЛІССІ

На основі польових етнографічних матеріалів та опублікованих джерел проаналізовано процес підбору та заготівлі будівельної деревини на Західному Поліссі. Розглянуто основні будівельні породи, їх технологічні властивості, критерії визначення якостей тощо. Окреме місце займає комплекс звичаїв, повір'їв та забобонів, які супроводжували вибір та заготівлю будівельного матеріалу.

Ключові слова: Західне Полісся, будівельна деревина, кондова сосна, м'яндова сосна, дуб, вільха, осика.

Характерною ознакою поліських ландшафтів були (й залишаються) великі лісові масиви. Ще до сьогодні основна територія Полісся відзначається значною залісненістю: ліси охоплюють третину краю, займаючи площу більш як 2,5 млн. га, що становить більше 40% усіх лісів України [6, с. 13; 7, с. 94]. Основними формаціями є соснові, дубово-соснові, грабово-дубово-соснові, широколисті грабові і вільхові ліси. Домінуючою породою є сосна, яка займає 57,4% лісової площі, дуб становить 20,6%, чорна вільха — 6,3% [14, с. 45—46]. Зрідка у вигляді невеликих острівків на Поліссі трапляються острівні ялинові, чорновільхові, осикові (з домішкою інших порід) ліси [14, с. 46]. Власне наявність значних лісових масивів й зумовила те, що головним будівельним матеріалом, з якого виготовляли практично усі конструктивні елементи житла (фундамент, стіни, стелю, двері тощо), тут віддавна була деревина.

Процес вибору та заготівлі будівельної деревини був одним із найвідповідальніших етапів у комплексі заходів, які супроводжували спорудження нового житла, адже якість цього матеріалу безпосередньо впливала на теплотехнічні властивості будівель, їх довговічність тощо. Задекларованого питання ми вже торкалися в одній із попередніх робіт [9, с. 54—65]. Проте викладені там матеріали в основному торкаються теренів Середнього Полісся (здебільшого Київської та Житомирської обл.), натомість Західне Полісся¹ представлено доволі бігло. Власне цей сегмент традиційної будівельної культури західнополіського краю й буде предметом нашої подальшої розмови.

На обстежуваному терені, як і скрізь на Поліссі, житла споруджували у зрубній техніці. Основною породою, з якої складали стіни, була сосна (*Сосна звичайна* — *Pinus silvestris* L.). Крім неї могли застосовувати дуб (*Дуб звичайний* — *Quercus robur* L.), вільху (*Вільха чорна* — *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn) та осику (*Populus tremula* L.),

¹ Західне Полісся, як складова історико-етнографічного регіону Полісся, охоплює північну частину Волинської та північно-західну частину Рівненської (по р. Горинь) областей [4, с. 4]. У тексті для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати скорочення: Волинська обл. — Вол., Любомильський р-н. — Любом., Любешівський р-н — Любеш., Старовижівський р-н — Стар., Шацький р-н — Шац., Ковельський р-н — Ков., Камінь-Каширський р-н. — К.-Каш., Маневицький р-н. — Ман., Ратнівський р-н. — Рат., Рівненська обл. — Рів., Зарічненський р-н — Зар., Володимирецький р-н. — Волод.

рідше — тополю (*Тополя біла* — *Populus alba L.*) чи осокор (*Тополя чорна* — *Populus nigra L.*), а в окремих випадках — смереку, липу та в'яз. З дубового дерева передовсім виготовляли ті елементи, які безпосередньо контактували з ґрунтом: нижній вінець зрубу — підвалини («вошви», «підвали», «подвали», «підошви», «подошви»), фундамент («колочки», «палі», «штемпалі», «штандари»), стовпи каркаса тощо. Хоча, зрідка, ці деталі теж виконували із найбільш смолистих та міцних видів сосни² чи навіть в'яза (с. Самари Рат.).

При доборі будівельної деревини поліські будівничі враховували як чисто практичні (фізико-механічні, технологічні) властивості дерева, так і керувались певними обрядово-звичаєвими забобонами, повір'ями, пересторогами. Передовсім заготівля заборонялась в окремих місцевостях, які користувались недоброю славою — мали марку «нечистих»: у місцях захоронень, вбивств, самогубств тощо. Скажімо, мешканці с. Ростань (Шац.) до таких «нечистих місць» відносили урочище Чорткове, тому тут строго-настрога заборонялось рубати будівельну сосну. Остерігались застосовувати у конструкції хати сухостій («дерево, що всохло на пні»). Дерево обов'язково мало бути «живим, зеленим», зрубаним «з пенька» (с. Тур Рат.) [13, с. 31]. Певні перестороги були й стосовно окремих порід. Зокрема, на стіни житла ніколи не вживали берези (сс. Сошично К.-Каш., Радове, Комори Зар.). Це ж торкається й клена: «Клен хароше дерево, але в хату його не брали, бо може бути нещастя» (с. Тур Рат.) [13, с. 29]. Стосовно осики, то у ритуально-обрядовому контексті до неї спостерігаємо доволі дуалістичне відношення [9, с. 60—61]. Для прикладу, у с. Згорани (Любом.) осику називають «сатанинським деревом» і «хати з неї ніколи не будують». У с. Тур (Рат.) під осикою заборонялось стояти під час грози, оскільки це дерево прокляте. Тут осикову деревину не використовували навіть для труни [13, с. 27]. У застереженнях щодо осики спостерігається, перш за все, християнський контекст: з неї

зробили хреста Спасителю, на ній повісився Юда Іскаріотський, осика шелестом свого листя видала св. Йосифа і Пречисту Діву тощо [9, с. 61]. Поряд з тим, тут, як і в інших регіонах [9, с. 61], осику вважали чи не найбільшим апотропеїдом з усього рослинного світу. Вона була найкращим оберегом від усякої нечисті (чортів, упирів, самогубців тощо): «для отгнання бесов» (с. Самари Рат.) [13, с. 28]. Зокрема, у тому ж с. Згорани (Любом.) вважали, що хоча осика погане дерево, у зруб хати необхідно вкласти шматок осики («доску чи інше») — «щоб зле відганяло». Водночас у с. Раків Ліс (К.-Каш.) твердять, що зруб хати колись обов'язково мав бути з «восового дерева, щоб чортіки не лізли в хату» [9, с. 61]. У с. Самари (Рат.), «коли нечистий лякає, то перед хатнім порогом у землю забивають осиковий кілок — нечистий не заїде» [13, с. 28]. У с. Гута-Боровенська (К.-Каш.) огорожею з осикового дерева обгороджували ту частину «могилок» (кладовища), де хоронили людей, «що померли не своєю смертю», з цієї деревини виготовляли труни для самогубців: «Колись, як повісився Андрій Приймак (тутешній житель. — Р. Р.), то труну для нього робили з осики». Відповідно до іншого місцевого звичаю, «осиковим кілком вбивали барана, який сказився» [1, арк. 3].

Чи не найбільш небезпечними поліщуки вважали дерева, у які влучив грім («громобойка», «гromовиця», «гromове дерево», «гromовеє дерево», «дерево, бите громом», «дерево, побите грозою»): сс. Річиця, Самари (Рат.); Сошично, Бузаки, Великий Обзир, Ворокомле, Видричі, Верхи, Волиця, Залісся, Оленине, Полиці, Качин, Хотешів (К.-Каш.); Ростань (Шац.); Утриничі (Любеш.); Серехів (Ман.); Вицівка, Іванчиці, Кухче, Кухітська Воля, Морочне, Нобель, Острівок Прикладники, Перекаля, Радове, Річиця, Соломир, Лотниця (Зар.), Озірці (Волод.) та ін. Таке дерево називали «грішним деревом» («бо це грішна сосна»: Видричі К.-Каш.), «чортівним деревом» (с. Кухче Зар.). Вважали, що його покарав Бог: «Грім бив — Бог покарав дерево» (с. Волиця К.-Каш.); «Грім чорта бив, що під ним захавався» (с. Кухче Зар.); «Дерево, яке вдарила гроза, у стройку не брали, воно — закляте, під ним прятвся злий дух і його біла гроза» (Самари Рат. [13, с. 34]); «Дерево, громом почеплене, не брали на хату, бо Бог воює зі злим духом, на йому злий дух

² Із 133-х будівель житлового призначення, обстежених нами на території Волинського Полісся (станом на 1998 рік), стіни 88-х складені виключно із соснового дерева, 24-х — із використанням осики, 12-х — вільхи, 3-х — з вільхи і осики, 5-х — з тополі, однієї — з липи, однієї — з смереки. У 119-ти випадках підвалини дубові, і лишень у 14-ти — соснові [9, с. 63].

Сосновий ліс

сидів і грім бив» (с. Ворокомле К.-Каш. [13, с. 35]); «Грім б'є на дерево, а там може що під коренем сидит — хто його відає, що там є» (с. Грудки К.-Каш. [13, с. 35]). Такі дерева у лісі обходили, їх взагалі заборонялось зрізати: «Громобойки не різали... ті дерева не можна взагалі різати, воно саме має пропасти» (с. Волиця К.-Каш.). Здебільшого «громове дерево» остерегались вживати навіть на опалювальний матеріал (сс. Ростань Шац., Ворокомле, Полиці, Волиця К.-Каш., Угриничі Любеш., Нобель Зар.): «Громове дерево в хату не брали, а старіє люди навіть не палили» (с. Ростань Шац.); «Бите грозою дерево — каліка; його Бог покарав, його даже в піч не брали» (с. Соломир Зар.); «Дерево, бите громом, не брали, їм і в хаті не палили, бо случай якийсь буде» (с. Щитинська Воля Рат. [13, с. 33]); «Дерево, бите громом, ... даже опасались на дрова брати» (с. Нобель Зар.)³. Інколи ж респонденти твердять, що хоча «дерево, бите громом, в хату не брали... таке дерево не брали на дрова даже», проте, «дехто каже, що його можна брати на хліва, бо більше грім [в хліва] не буде бити» (с. Полиці К.-Каш.). Подібну інформацію фіксуємо й у с. Степангород (Волод.). Тут в хату дерева, битого громом, не брали також, проте при будівництві клуні («кляони») застосування такої деревини вва-

³ Правда, місцями «громобойку» на опал вживати не заборонялось (сс. Гірки Любеш., Качин К.-Каш.).

жалось обов'язковим: «Хоча одного дилля положено зробити з громобойки». Водночас в окремих населених пунктах дотримуються думки, що «дерево, бите громом, в будову беруть, бо в нього більше не буде бити грім» (с. Нобне Любеш.). У с. Ниговиці (Зар.) стосовно «дерева, битого громом», фіксуємо подвійну думку: «...Одні кажуть, що його в будову брали, бо як таке дерево дати, то не вдарить в хату грім; інші кажуть, що таке дерево не беруть, бо як дати в будову, то в неї буде бити грім». У с. Піщане (К.-Каш.) побутував звичай, згідно з яким «на подошву кладуть першого бруса битого громом», мотивуючи тим, що «в таку хату грім вже не вдарить». Відповідно до інформації зі с. Самари (Рат.), «Тріска громовиці, покладена під зруб, захистить будівлю від удару грому» [13, с. 35]. У с. Острівок (Зар.) респонденти твердять, що дерево, бите грозою, в будову не брали, але «таку деревину брали для знахарства: як корова не йшла до бика, то її били трісками з такого дерева (найчастіше дубовими. — Р. Р.)». У цьому селі зазначають, що «грім найбільше б'є в дуб, бо в дубі найбільше магніту». У с. Самари дослідники фіксують звичай, коли «везуть свиню на базар, то кидають в ящик кусок дерева, битого громом», мотивуючи цим, «щоб купець, як грім гримить, так скоро купив [її]» [13, с. 35]. Зауважимо, що в деяких місцевостях Полісся вважали, що деревина з «громобойки» давала дзвінкий і голосний звук, тому «з такого дуба, в який бив гром, робили калатала, які зачіпали худобі на шию — вони давали голосний звук»⁴. До речі, населення Карпат «громовицю» використовувало для виготовлення музичних інструментів (трембіти [13, с. 36], скрипки⁵).

⁴ Зап. 8.08.2011 р. у с. Курчиця Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Сербин Івана Юрієвича, 1928 р. н.

⁵ «Не брали громовик в будову, а брали на скрипки, бо громовик має більшу енергію» (Зап. 29.05.2007 р. у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Яремчука Юрія Дмитровича, 1928 р. н.). «Громовую смереку в будову не брали... Тріски з громовиці музиканти брали в скрипку, щоб дзвінка була» (Зап. 16.05.2011 р. у с. Витвиця (присілок Чорний Потік) Долинського р-ну Івано-Франківської обл. від Сабан Степана, 1933 р. н.). «Громовицю... брали на скрипку... явір, у який вдарив грім, має найліпший звук» (Зап. 17.05.2011 р. у с. Липа Долинського р-ну Івано-Франківської обл. від Чудик Левка Євгеновича, 1950 р. н.).

Не використовували у будівництві дерев, полама-них вітром («вітролом», «бурелом», «буроломка», «буревік») чи вивалених з коренем («виворот», «виворот», «вивалка», «вивалене дерево» «дерево вивалене бурою»): сс. Ростань (Шац.), Сошично, Залісся, Волиця, Хотешів (К.-Каш.), Угриничі (Любеш.), Старий Чорторийськ (Ман.), Самари (Рат.), Вичівка, Морочне, Лотниця, Кухче, Кухітська Воля, Перекалля, Річиця (Зар.), Озірці (Волод.) та ін. Як правило вважали, що це зробила нечиста сила: «Виворот — то їхала чортова свадьба і вивалила» (с. Річиця Зар.); «Як вивернув вітер бура — в стіну не клали, бо його чорт вивалив» (с. Ростань Шац.); «Як бура виверне дерево з коренем, то на будову не брали...то чорт зробив» (с. Старий Чорторийськ Ман.). Подібну мотивацію щодо заборони використання «вітролому» на теренах Західного Полісся фіксують й інші дослідники⁶. Коли б таку деревину використати у конструкції хати, то у ній не було б спокійного життя: «Буровіка в стіну не брали, бо в хаті буде крутить» (с. Озірці Волод.). У лісі «виворот» старались обминати: «Як виверне дерево, то коло нього не можна ходити, бо спина буде боліти» (с. Кухче Зар.). Як правило, таку сосну теж не вживали на опал («Як дерево вивалит, то то чорт вивалив, не можна брати даже на дрова»): с. Волиця К.-Каш.), хоча у деяких селах твердять, що «виворот не брали в будову, тільки могли брати на дрова» (с. Сошично, Ворокомле К.-Каш., с. Кухітська Воля, Соломир Зар.)⁷.

Унікали застосовувати для будови дерева з боковим відростком — «суком, що ріс вверх» («свічку», «чортову свічку», «дерево з свічкою», «дерево з пасинком», «пасинок»): сс. Сошично, Великий Обзів, Видричі, Ворокомле, Верхи, Бузаки (К.-Каш.),

Нобне (Любеш.), Кухче, Кухітська Воля, Ниговиці, Перекалля, Річиця (Зар.), Озеро (Волод.). Хату, в конструкції якої був використаний «пасинок», теж мали б спіткати усякі негаразди: «Дерево з боковим відростком — з свічкою не брали, бо на ту хату грім б'є» (с. Бузаки К.-Каш.); «Дерево з свічкою не брали, бо свічка до Бога йде» (с. Видричі К.-Каш.); «Дерево з свічкою в будову не положено брати» (с. Ворокомле К.-Каш.); «З свічкою [дерева] не брали строго-настроого» (с. Верхи К.-Каш.)⁸. Здебільшого вважали, що «дерево з свічкою» взагалі «не положено різати», а у лісі «його старались обходити» (с. Озеро Волод.). У с. Верхи (К.-Каш.) твердять, що до нього взагалі не можна торкатись: «дерево з свічкою» (як і бите громом) у лісі «мало саме пропасти». У с. Річиця (Зар.) місцеве населення вірило, що «коли у лісі пройдеши під таким деревом, то заблудишся». Натомість у с. Соломир (Зар.) заборона стосовно використання «свічки» не була такою строгою: «Дерево з відростком вверх — свічка. Свічку (сук) викидали, а стовбур клали в стіну суком вверх або всередину [хати]». Місцями наголошують, що у будову не брали як «дерево з відростком вверх — свічку (чортову свічку)», так і «дерево з відростком вниз» (с. Морочне, Річиця Зар.). У с. Ростань (Шац.) дерево з боковим відростком, що ріс вверх, називали «мигіль», униз — «фигіль». Тут вважали, що таке дерево «чорт погнув» і брати його у будову ні в якому разі не можна. Остерігались поліщуки й так званого «скріпучого дерева» (сс. Кухітська Воля, Соломир, Острівок Зар.): «Йдеши по лісі, тихо — вітру нема, а воно — скрип-скрип» (с. Острівок); «Скрипуче дерево... воно скрипить, не допускає до себе... в лісі його обминали» (с. Соломир). У с. Тур (Рат.) заборонялось використовувати у будівництві сосну, в якій гілки волочаться по землі, «бо будуть в сім'ї вмирати». Тут вважали: коли пісок, по якому мете гілку, підкинути в хату, то в оселю увійдуть «болізни, сварки, бійка» [13, с. 45]. Не вживали у будівництві й «росоховату» («каракувату») сосну (сс. Осівці К.-Каш., Тур Рат.) [13, с. 40]. Коли б таке дерево взяти у будову, то «діти будуть каліками... жінка буде двійнят родити, а їх важко ви-

⁶ «Вітролом ніхто ніколи не брав, бо її вивалив диявол, вона залята — виворотень» (с. Самари Рат.); «Вивалене поламане — нечистий викрутив» (с. Грудки К.-Каш.); «Виворот — там злий дух сидит під деревом» (Ворокомле К.-Каш.); «Виворот не брали на хату, не переступали [через нього], не брали з-під нього воду, бо там є лихий дух, чорт його вивалив» (Щитинська Воля Рат.); [З нього] «не строїли, бо зла душа зламала» (с. Видерта К.-Каш.); [Його] «покарав антихрист» (Осівці К.-Каш.); [Його] «звалила нечиста сила» (Тур. Рат.) [13, с. 37—38].

⁷ В окремих випадках до «буреломки» взагалі не мали жодних застережень (сс. Гірки Любеш., Серехів Ман., Видричі, Бузаки К.-Каш., Річиця Рат., Прикладники Зар.).

⁸ Хоча в окремих випадках до «пасинка» теж не було застережень: «Пасинок в будову брали — воно не є вредне дерево» (с. Гірки Любеш.).

годувати» (с. Тур Рат.); «*дерево з двома стовбурами не брали, бо воно фальшивее — непотребне в хоромину*» (с. Видерта К.-Каш); «*дерево на два стрижня не брали, бо шкодить в хаті*» (с. Тур) [13, с. 40—41]. Хоча у с. Бузаки (К.-Каш.), «*захлепу*» — викорчований з коренем пеньок сосни із подвійним ядром («*пеньок з двох сосон, що росли з одного кореня*») вважали найкращим для виготовлення фундаментних підкладок — «штемпалів».

Окремі обрядодії, звичаєві приписи та заборони супроводжували також і сам процес заготівлі деревини. Наприклад, у с. Нобель (Зар.) при заготівлі будівельного матеріалу найпершим мали зрізати дерево, призначене для «подвал» (підвалин). Місцями до дерева, яке мали зрубати на будівельний матеріал, не можна було торкатись руками до того часу, поки не стукнути по ньому обухом сокири: «*Як мав брати на будову сосну, то підходив до сосни і стукав обухом, а не брав перше руками — щоб червак не їв*» (с. Осівці К.-Каш.), «*Як мав рубати дерево, то ішов у ліс і перше обушком сокири постукав до стовбура, і тільки після цього можна рукою торкатись до дерева, бо як так не зробити, то дерево робак буде бити*» (с. Ворокомле К.-Каш.). Причому в останньому селі зазначають, що «*це робили, як брали дерево на матеріал [для будови], а як на дрова, то обухом не стукали*». Місцями приділяли увагу й тому, з якого боку рубати дерево: «*Дерево на хату треба різати протів сонця, як сонце йде — [то] не буде його їсти швед*» (с. Щетинська Воля Рат.) [13, с. 49]. У с. Столінські Смоляри (Любом.) коли у лісі зрізали дерево, то на пень обов'язково клали окраєць хліба чи хоча б його крихти, «*щоб воно відновилося (виросло друге дерево. — Р. Р.)*». У цьому ж селі зазначають, «*що так роблять, де б не зрізали дерево: в лісі чи в саду*»⁹. Подібний звичай фіксуємо й у с. Самари (Рат.): «*Як зрізали в саду дерево, то кладуть на пень скрайчик хліба і посипають сіллю, щоб ще виросло [молоде дерево]*».

Окремих приписів дотримувались при перевезенні деревини: «*Деревину везли тільки комльом вперед*» (Щетинська Воля Рат.) [13, с. 52]. Причому місцями при транспортуванні колод, зрубаних для

підвалин, гадали на вибір місця для хати: «*Везли волами дубину: де віз поламався чи перевернувся, там строїли [хату], де впаде дерев'яка — там стройся*» (с. Самари Рат.) [13, с. 52].

Як уже зазначалось, основною породою, яку використовували для спорудження стін житла на Західному Поліссі у ХІХ — на поч. ХХ ст., була сосна — «хвоя», «хвоїна», «смолове дерево». Високі якісні показники цієї будівельної деревини місцевим жителям були відомі з давніх часів, оскільки житла складені з соснових колод превалювали у східно-слов'янському будівництві Лісової зони (в тому числі й у регіоні Західного та Середнього Полісся: Брест, Давидгородок, Пінськ, Туров та ін. [11, с. 94, 96—97]) вже у давньоруський час (ХІІ—ХІІІ ст.) [11, с. 94—99, 129].

Вибираючи будівельну сосну, особливу увагу звертали на її фізико-механічні та технологічні властивості: міцність, довговічність, відпирність короїї, шкідникам. З особливою прискіпливістю поліські будівничі підбирали сосну для найбільш відповідальних елементів (підвалин, бальків, віконних та дверних коробок тощо). Кращі дерева брали також для виготовлення нижніх вінців зрубу (до вікон). Найкращою вважались сосна із щільною дрібношаровою і смолистою деревиною, вузькою заболонню і великим ядром, так звана «рудава (кондова)» сосна (місцеві назви: «стародерев», «стародеревец», «стара сосна», «стрежінне дерево», «стриженна сосна», «стрижінна сосна», «стрижінний ліс», «стриженіста сосна», «стрижньова сосна», «стрижньове дерево», «стрижениця», «стрижень», «лядо»). В будову старались не брати «м'яндову» сосну — екологічну відміну Сосни звичайної, із широкошаровою рихлою деревиною, широкою заболонню і малим ядром («оболоне дерево», «оболоніста сосна», «оболонна сосна», «оболонь», «оболоня», «воболоня», «болонь», «поросля», «поросляк», «морква», «біль», «малострижньова сосна»). Часто (сс. Сереховичі Стар., Сошично К.-Каш.), сосну із дрібношаровою смолистою деревиною називали «густе дерево», а з широкошаровою — «рідке дерево». Відповідно до спостережень поліщуків, «стрижньова сосна» була більш міцною, довговічною, стійкою до загнивання та шкідників: «*Стрежінне дерево лучше: дерево, де мало стрижня, поїдають шкі-*

⁹ Зап. С. Ципишевим 13.07.2010 р. у с. Столінські Смоляри Любомльського р-ну Волинської обл. від Самойлик Ганни Миколаївни, 1931 р. н.

лі» (с. Іванчиці Зар.); «Стара деревесіна має багато стрижня — вона хороша, вона довго не псується» (с. Радове Зар.); «Будували з старого ліса, він не портиться» (с. Нобель Зар.); «Сосна-стрижінь — хороша, оборлонь — погана. Шклі не їдять стрижінь» (с. Комори Зар.). Деревина стрижневого дерева була легшою ніж оболонного: «Стрижінний ліс легший, кращий до будови за оболонь. Стрижень — деревина легша... оболонь — деревина важча» (с. Соломир Зар.). Ознакою якісних показників соснового дерева була не тільки величина ядра, а й його колір. Так, хороше дерево стрижень мало світлий («білий, як оболонь»), погане — темніший («рудуватий»): с. Столінські Смоляри (Любом.). При виборі будівельної сосни до уваги брали також і напрямок вертикальних волокон стовбура. Слідкували, щоб їх напрям був строго вертикальний («прама», «права» сосна); «косу» сосну («крутий ліс»), вертикальні волокна якої були направлені «винтоподібно», для будівництва старались не брати: «Як сосна косая, її не брали, бо її поведе і виверне вугли» (с. Радове Зар.); «Вибирали, щоб сосна була права і стриженна» (с. Кухче Зар.); «Крутий ліс не коловся» (с. Качин К.-Каш.); «В стіну брали тільки праве дерево» (с. Старий Чорторійськ Ман.).

Хоча інколи респонденти твердять, що «стрижень» і «оболон» могли рости поряд (с. Угриничі, Гірки Любеш., с. Старий Чорторійськ Ман.), частіше одержуємо інформацію, відповідно до якої сосни із дрібношаровою деревиною та великим ядром полюбляли низовини (долини) чи оточені болотами малородючі піщані пагорби: «Сосни, де багато стрижня, росли на низу, коло луга; таке дерево називали стрижньова сосна» (с. Перекаля Зар.); «Стрижньове дерево росло при болоті (були спеціальні місця, де така сосна росла); оболонь росла на високому місці» (с. Річиця Зар.); «Рубають дерево на багні (при болоті), бо тут воно густе, на пісках дерево рідке, недобре для будови» (с. Сереховичі Стар.); «Стрижень росте на піщаній землі, в болотах» (с. Комори Зар.); «По горах росла сосна нестрєжінная; там, де рівно, там росла сосна стрєжінная» (с. Малі Телковичі Волод.); «Сосна при болоті стрижениста, на горбах — гірша — біль» (с. Ростань Шац.); «В погоні (в лісі там, де вода) росте сосна стрижінна, на буграх —

«Росоховата» сосна

оболон» (с. Угриничі Любеш.); «На порослях¹⁰ сосна стрижньова росте» (с. Кухче Зар.); «Стрижень росте добре в болоті, в мохах (по низах) — сосна там густіша; на піску сосна погана — рідша» (с. Волиця К.-Каш.); «Стрижінна сосна росте біля води; в воді сосна погана» (с. Ниговиці Зар.); «Сосна добра в долинах, там густа сосна; на буграх росте оболонь» (с. Видричі К.-Каш.); «Стрижениста сосна росла на болоті» (с. Качин К.-Каш.). Зрідка респонденти дотримуються дещо іншої думки: «Стриженисте дерево росло по верху, на горбах, на возвишеностях, а поросля — при болотах» (с. Згорани Любом.); «Стрижениста [сосна] — на горбах, оболониста — при низови» (с. Столінські Смоляри Любом.); «Де вище — росла сосна стриженна, в низу росла болонь (вона болоні мала більше)» (Осівці К.-Каш.)¹¹.

Хорошу стрижневу сосну досвідчені будівельники уміли вирізати ще у лісі. У таких дерев кора була гладенькою («рівною») і мала світлий (білуватий) колір. Натомість стовбур оболонного дерева мав багато сучків та темну «порепану» кору (с. Згорани Любом., Ростань Шац.): «Коли кора білувата, сосна хороша — стрижінна; кора зеленкувата, сосна погана — оболон» (с. Ворокомле К.-Каш.);

¹⁰ Поросля — підвищене сухе місце на болоті.

¹¹ Хоча у зазначених випадках, швидше за все, респонденти теж мають на увазі підвищені місця серед боліт.

Дерево з «свічкою» («мигіль»)

«Кора жовта — сосна стрижениста, кора чорна — оболона» (Осівці К.-Каш.); «У стрижньової сосни кора вузька і світла; на оболонистій сосні кора широка (на долоню) і темна» (с. Старий Чорторійськ Ман.); «Впізнавали по корі: кора мелка і белувата — стрижень лучший; кора чорніша — більше оболоні» (с. Річиця Рат.); «У стрижня кора світла, в оболоні кора темна» (с. Соломир Зар.); «В стрижньової сосни світла, чиста кора; в оболоні сосни кора товста, чорна» (с. Перекалля Зар.); «Сосни були стрижень і оболонь... їх впізнавали по корі» (с. Кухітська Воля Зар.); «Стриженне дерево краще, оболоне — погане. У стрижня вверху кора біла» (с. Вичівка Зар.). При підборі сосни використовували також так звані методи простукування і запитування: «Стукнеш (обухом сокири. — Р. Р.) по дереву вище свого росту, — як дзвін, то добре — стрижінне дерево, як такий звук як блєха — то [дерево] погане» (с. Серехів Ман.); «Впізнавали, чи добре дерево — затісували кору і дивились [який стрижень]» (с. Качин К.-Каш.); «Щоб упізнати дерево... у лісі дерево підсікали топором і дивились, де багато стрижня» (с. Річиця Зар.).

Непридатною для будівництва була сосна, яка росла на окраїнах лісу, біля полів тощо. Це так звана «крижовата сосна» («крежовата сосна», «крежовате дерево», «креж», «круш») — сосна із значним

потовщенням пізньої зони річних шарів, зміщеною серцевиною і ексцентричним стовбуром (стовбур у неї був вигнутий): «Крижовата сосна — покручена, на будову не йде» (с. Ворокомле К.-Каш.). Її деревина мала червоне забарвлення, була крихкою, різко підвищеної твердості: «Крежовата сосна, як стародерев — її сокира не бере... крежовате дерево ніякий шингель (шкіль) не бере» (с. Бузаки К.-Каш.). Хоча місцями зазначають, що з такого дерева, враховуючи його крихкість, не робили брусів та пластин («З крежа вокна не робили, бо креж крутиться» — с. Бузаки), натомість колоди такого дерева могли вкладати у зруб: «При болоті з краю росла сосна-круш. Вона крепка, має багато смоли. Її не вколем, але в стіну її цілу клали, бо вона дуже міцна» (с. Столінські Смоляри Любом.). Сосну із внутрішніми вадами стовбура (гниллю, трухлятиною тощо), які виникли внаслідок поразення дерева під час росту грибами-паразитами, тут означували лексемами «осет» («оситувата сосна»): «Оситувата сосна погана — гнила всередині» (с. Нобне Любеш.); «Оситовата сосна погана, з трухлявим стрижнем» (с. Ниговиці Зар.); «Осет — дерево гниле всередині, в стройку не йде» (с. Бузаки К.-Каш.). Таке дерево впізнавали за «губою» (грибковими утвореннями на стовбурі — звідси його ще одна назва — «дерево-губа»): «Сосна з губкою на стовбурі погана — це оситовата сосна; вона всередині дуже смолна... буде дупло... стрижень не тримається» (с. Лотниця Зар.). З «дерева-губи» виготовляли вулики, а «губу» («гриб») використовували для розпалювання вогню (с. Гірки Любеш.). Ніколи поліщуки не зрізали дерев-насінників («маток»), які родили багато шишок — їх зберігали «на насіння»: «Були сосни самці і самиці. Самиці родили шишки. Дерева, де росло багато шишок (матки), оставляли на семена» (с. Нобель Зар.).

Щодо зрілості будівельної сосни, то для спорудження зрубу ніколи не використовували дерев, молодших 60-ти років, оскільки за такий короткий час будівельних розмірів міг досягнути тільки стовбур неякісного «оболоного» дерева, яке швидко росло. У деяких селах (Великий Обзир, Ворокомля, Осівці К.-Каш., Річиця, Соломир Зар. та ін.) для спорудження стін використовували вже 60—80-річні сосни. Натомість в інших населених пунктах мінімальним віком сосни, яку використовували на стіни,

вважали 70 (с. Ростань Шац., Лотниця, Комори Зар. та ін.) чи 80 (сс. Бузаки К.-Каш., Згорани Любом., Перекалля Зар., Малі Телковичі, Городище Волод.) років. Водночас дуже часто найкращими вважають сосни столітнього віку і старші («стародерев», «стародеревец», «старий ліс»): «Саме добре на будову стародеревец — то, що прожило сто літ» (с. Ростань Шац.); «Сосну брали, щоб стара — до сто літ» (с. Качин К.-Каш.); «Брали старий ліс — сто років і більше» (с. Сошично К.-Каш.); «Рубали после сто років» (Річиця Рат.); «Сосну брали — сто років і більше» (с. Полиці К.-Каш.); «В будову брали сосну від сто років — старе дерево» (с. Кухче Зар.); «Було так, що на будову брали сосни [віком] сто годів» (с. Лотниця Зар.). Поряд з тим, у деяких населених пунктах старожили твердять, що вік «будівельної» сосни колись (при дідах) мав бути 120—150 років: «На хату сосну тільки від сто п'ятдесят років колись діди різали» (с. Столінські Смоляри Любом.); «Дід розказував, що сосну на стіни, за царя, брали, щоб мала сто двадцять год» (с. Серехів Ман.). Такий, на перший погляд, різнобій щодо віку будівельної сосни для виготовлення стіноматеріалів має логічне пояснення. Скажімо, 60—80-річні «стриженісті» стовбури були найбільш придатними для виготовлення колод діаметром 20—25 см чи брусів, завтовшки 16—18 см («Сосну брали... від товщини стовбура найменше тридцять сантиметрів»: с. Радове Зар.). Однак на теренах Волинського Полісся (Любом., Шац., Рат., Старов., К.-Каш.) давні житла дуже часто споруджували із вузьких та високих пластин (10—12 x 25—35 см), а у житлах сер. ХІХ ст. зчаста фіксуємо пластини, висота яких сягає 40—50 см (їх одержували, проколюючи чи розпилюючи стовбур на дві і більше частин) [10, с. 527—529]. Власне для виготовлення такого матеріалу й використовували товсті смолисті стовбури 100—150-річних «стрижінних сосен». Водночас «дуже смільні двістірічні сосни» («стародеревні сосни») поліщуки використовували для нижнього вінця зрубу («подошви») та на фундаментні підкладки («штемпакли»): с. Бузаки, Грудки (К.-Каш.), Столінські Смоляри (Любом.), Ростань (Шац.), Гірки (Любеш.) та ін. Така «двохсотлітня стрижньова сосна» відзначалась великою міцністю: «Вона смолиста, вона така муцна, як дуб» (с. Старий Чорторийськ Ман.).

Тут доречно зауважити, що для фундаментів дерево такого віку використовували вже у давньоруський час. Зокрема, при дендрохронологічному вивченні будівель Подолу в Києві виявлені «фундаментні підкладки», виготовлені з соснового дерева віком 201, 210—212, 112—180 років [12, с. 73—74, 77—78].

Досить широко у будівельній справі використовували дуб (*Дуб звичайний (Quercus robur L.)*). Деревина дуба дуже тверда, пружна, щільна і міцна. Вона досить важка, не жолобиться, легко колеться, стійка проти загнивання і домового грибка. Тому з нього, в основному, виготовляли нижній вінець зрубу (підвалини) та палі на фундамент. Зауважимо, що використання на нижній вінець зрубу (поряд із сосновим) дубового дерева у поліському регіоні (Брест, Туров) зафіксовано археологами вже у житлах ХІІ—ХІІІ ст. [11, с. 94, 97, 129].

Дуб — це ядрова порода, з вузькою заболонню світлого (біло-жовтого) кольору і великим ядром (від світло- до темнобурого кольору). Оскільки верхня оболонка (заболонь) швидко псувалась, у будівництві її не застосовували, а завжди відкидали. Дуб у будову, подібно як і сосну, старались брати з великим ядром і малою заболонню: «Дуба брали стриженнішого» (с. Річиця К.-Каш.); «В дуба, як і у сосни, є оболонь і стрижень (сердечко), на хату брали — де більше сердечка» (с. Полиці К.-Каш.); «В доброго дуба великий стрижень і мала воболоня» (с. Великий Обзир К.-Каш.); «Як вибирали — дивились по стрижню» (с. Ростань Шац.); «Дуб кращий стрижінний» (с. Ніговиці Зар.); «Дуб вибирали такий, що мав багато стрижня» (с. Річиця Зар.); «Дуби були стрижень і оболонь... в будову брали стрижень» (с. Кухітська Воля Зар.). Показником будівельних якостей дуба місцеві поліщуки вважали також щільність річних кілець: «Хороший дуб впізнавали по літах: з рідкими літами дуб поганий, з густими — хороший» (с. Гірки Любеш.). Важливим якісним критерієм був також колір деревини на зрізі. За цим показником розрізняли «красний» («червоний») і «синій» («білий») дуби: «Був красний дуб і синій дуб; синій дуб краще» (с. Полиці К.-Каш.); «Дуб червоний, такий под ольху, не міцний; синій дуб — міцний, синій дуб стоїть добре в воді» (с. Старий Чорторийськ Ман.); «Дуб білий кращий, ніж красний»

(с. Пньовне К.-Каш.); «Коли зрізав дуба, і він красний, червоний на зрізі — він поганий, дуб синій на зрізі — хороший (цей дуб важчий); красний дуб гірший стрижньової сосни» (с. Угриничі Любеш.); «Красний дуб слабкий» (с. Волиця К.-Каш.); «Синюватий дуб добрий для будови, красноватий (жолтуватий) дуб для будови поганий» (с. Комори Зар.); «Дуб крепший — білий... дуб-ольха — червоний, він не крепкий» (с. Соломир Зар.); «Розрізняли два сорта дуба: білий дуб — твердіший, червоний дуб — м'який» (с. Ромейки Волод.). Деревина «синього» («білого») дуба була важчою, ніж у «красного»: «Дуби були двох сортів: перший дуб тоне в воді — для будови він добрий, другий дуб плаває по воді — для будови він поганий» (с. Іванчиці Зар.).

Дуб звичайний має багато екологічних, біологічних та кліматичних форм [2, с. 72]. Проте у зазначеному регіоні, як і в інших місцевостях Полісся [9, с. 59], здебільшого розрізняють «дуб простий» та «глухий дуб» (с. Згорани, Столінські Смоляри Любом.; Ростань Шац.; Самари Рат.; Ворокомле, Полиці, Видричі, Верхи, Сошично, Великий Обзир, Пньовне К.-Каш.; Нобне, Угриничі, Гірки Любеш.; Старий Чорторійськ Ман.; Іванчиці, Кухче, Сенчиці, Соломир, Перекалля, Річиця, Радове, Острівок Зар.; Ромейки Волод.), які відповідають ранній (*f. praesox Czern*) та пізній (*f. turdiflora Czern*) відмінам Дуба звичайного. Пізній дуб на зиму не скидає листя і розпускається на два-чотири тижні пізніше від ранньої відміни: «Глухий дуб над дорогою росте. Всю зиму на ньому сидить листя. Навесні молоде наростає і старе падає. Той дуб, що росте скраю лісу — найкрепший» (с. Столінські Смоляри); «Був глухий дуб — він зимував з листям» (с. Ворокомле К.-Каш.), «Глухий дуб на зиму не скидає листя» (с. Гірки Любеш.), «Глухий дуб... на ньому листя стоїть до Різдва» (с. Сошично К.-Каш.), «Глухий дуб довго стоїть, пізно розвивається» (с. Великий Обзир К.-Каш.). У деяких селах вважають, що будівельні якості пізньої та ранньої відміни дуба нічим не відрізняються («Глухий і простий дуб... нема різниці в крепкості, але глухий [дуб] пізніше розвивається» (с. Радове Зар.), в інших — «глухому дубові» віддають перевагу («Глухий дуб на зиму не скидає листя — він самий лучший» — с. Полиці К.-Каш.); «Глухий дуб... він твердий, добрий до бу-

дови; м'який дуб боїться води, а глухий дуб води не боїться»¹² — Соломир Зар.).

Дуби старались заготовляти в гущі лісу, оскільки тут вони виростили з високим і струнким стовбуром (були «гонкі» і «прамі»). Хоча деревина дубів, які росли у місцевостях з достатнім доступом сонячного проміння (у рідколіссі чи у полі — «польовий дуб») була твердішою та міцнішою («Той дуб що росте на сонці моцніший, в лісі — слабший» — с. Радове Зар.), стовбур таких дерев був невисокий, мав багато товстих гілляк і давав мало ділової деревини: «Дуби брали в лісі... На полі дуб такий кучерявий, як каштан, в лісі дуб добрий, рівний» (с. Кухче Зар.). У с. Столінські Смоляри (Любом.) респонденти твердять, що «той дуб, що росте скраю лісу — найкрепший».

За спостереженнями місцевих поліщуків на якісні показники дуба безпосередній вплив мала специфіка місцевості (морфологічні ознаки рельєфу, фізичний стан ґрунтів тощо). За твердженням респондентів старших вікових груп кращими якостями відзначались дуби, що росли на підвищеннях («грудках»), на глинистих ґрунтах та чорноземах. Натомість дуби, які виростили у місцях з надмірною вологістю — «в болоті», для будівельної справи були мало придатними: «Дуб любить рости на глинистій землі» (с. Комори Зар.); «В болоті дуб слабший, на грудку — сильніший» (с. Кухітська Воля Зар.); «На верху дуб крепший, в болоті слабший» (с. Верхи К.-Каш.); «Дуб добрий по низах, по лісках» (с. Кухче Зар.); «Дуб, що росте в олешині (там де вільха. — Р. Р.), на воді — поганий; дуб що росте на верху — крепший» (с. Нобне Любеш.); «На глині дуб крепший — білий; на горі (піщаному пагорбі. — Р. Р.) — дуб-ольха, він червоний, він не крепкий» (с. Соломир Зар.)¹³.

Як і в інших місцевостях Полісся у будівництві використовували дуби починаючи із 60-річного віку (с. Ростань Шац.). В окремих населених пунктах (с. Полиці К.-Каш., Радове Зар.) на підвалини ін-

¹² Пізня відміна дуба росте переважно у понижених місцях і заплавах, вона витримує затоплення [2, с. 72].

¹³ В околицях багатьох сіл дубів не було. Наприклад, у с. Серехів (Ман.) це пояснюють тим, що «така земля». Водночас місцеві респонденти зазначають, що дуби з високими якісними показниками ростуть в околицях м. Маневичі та с. Колки (Ман.).

коли клали «морений дуб», який перед використанням протягом певного часу витримували у воді без доступу повітря: «Дуб в воді чорніє, такий дуб робиться дуже твердий — не врубаєш» (с. Радове Зар.). Незважаючи на широке використання у будівництві жителів, місцеве населення вважало дуб «мертвим деревом», тому місцями заборонялося садити його у дворі поблизу хати (с. Полиці К.-Каш.).

Стосовно вільхи, тополі (осоко́ра), а особливо осики, — у технологічному відношенні до цих дерев поліщуки мали доволі неоднозначне ставлення («осика викривлюється»: с. Річиця Рат., «вона оситувата (згнила всередині. — Р. Р.): с. Ростань Шац., «восика тріскає»: с. Угриничі Любеш. тощо). У багатьох населених пунктах (сс. Великий Обзір, Ворокомле, Верхи К.-Каш.; Угриничі Любеш.; Ростань Шац.; Згорани, Столінські Смоляри Любом.; Вичівка, Перекаля, Комори, Соломир Зар. та ін.), за твердженням респондентів, у житлобудівництві використовували лише сосну (на стіни) і дуб (на підвалини). Тут дуже часто можна почути думку, що «ольху» (як і «осику») брали лише на «холодні» будівлі чи огорожу: «Ольху та осику брали на хліва́» (с. Ворокомле К.-Каш.); «Ольху, осику в будову не брали, вони — тільки на забор» (с. Угриничі Любеш.); «Ольха і осика йшла на хліви» (с. Полиці К.-Каш.); «Ольху — в основному [використовували] на клуню на хлеви... на хату не брали» (с. Ростань Шац.); «Осика погане дерево» (с. Згорани Любом.); «Вільха в будову не йдъот» (с. Грудки К.-Каш. [13, с. 32]); «З ольшини будували тільки сараї» (с. Вичівка Зар.); «Вільху, осику в хату не давали... осику — на доски причілків [даху], а в зруб її не давали» (с. Столінські Смоляри Любом.); «Осики, ольхи в хату не брали» (с. Перекаля Зар.); «Тополя і вільха йшла на сіни і хліви» (с. Сошично К.-Каш.); «Хати будували з сосни... хлеви, клуні багатіші будували також з сосни, бідніші — більше з ольхи, осики (осові)» (с. Комори Зар.). «Осину в стіну хати не брали» (с. Соломир Зар.).

Водночас респонденти старших вікових груп доволі часто зазначають, що крім сосни для стін хати використовували й інші породи: осику — «восику», «осове дерево» (сс. Сошично, Бузаки, Полиці, Качин, Грудки, Піщане К.-Каш.; Гірки, Велика Глуша Любеш.; Видраниця, Велимче, Гута, Забріддя, Поступель, Лучиці Рат.; Сереховичі, Стара Гута Стар.; Доротище Ков.; Радове, Морочне, Кухче Зар.), віль-

Дерево з боковим відростком, що росте вниз («фігіль»)

ху — «ольху», «ольшину», «вільшину», «вольху», «вульху» (сс. Сошично, Залісся, Піщане, Полиці, Пньовне, Качин, Запруддя К.-Каш.; Кримно Стар.; Гірки Любеш.; Радове, Сенчиці, Морочне Зар.): «Ольха і осика йшла на хліви, [але] колись були старі хати з ольшини» (с. Полиці К.-Каш.); «В селі є стара хата... більше сто років... вульхова» (с. Качин К.-Каш.); «Хати колись діди будували і з ольхи» (с. Піщане К.-Каш.); «З осики робили тільки корита, ночви, але були дуже старі хати з осикових плах» (с. Гірки Любеш.); «Хати в основному будували з сосни... але старі, будовані за царя, були і з ольхи, осики» (с. Радове Зар.); «Колись дехто на хату брав ольху» (с. Сенчиці Зар.); «Діди в будову брали і осину, і ольшину» (с. Морочне Зар.); «В основному хати будували з сосни... в селі є одна дуже стара хата... двісті лет... осова» (с. Кухче Зар.). У сс. Сереховичі (Стар.), Качин (К.-Каш.) найкращою вважалась тополева хата, «бо тополя в сухому (місці. — Р. Р.) добре стоїть». Тут побутувала приказка: «Оженився — сади тополю — буде синові хата». Правда, місцями (с. Сошично К.-Каш.) з тополі складали лише стіни сіней. В окремих населених пунктах (сс. Бузаки, Пньовне К.-Каш., Річиця Рат.) доволі часто для спорудження стін брали осокор («сокор», «сокора»).

Зауважимо, що використання осикових колод для спорудження стін житла у південних районах Волин-

ської області (Локачівський р-н) засвідчують джерельні матеріали др. пол. ХІХ ст. (1885—1886 р.) [5, с. 330]. Це підтверджує й низка обстежених нами житлових будівель, що походять з кін. VIII—ХІХ ст. Як показує польовий матеріал, осіку найчастіше застосовували при спорудженні зрубів житлових приміщень, а сіни, комору та інше будували виключно з сосни (сс. Видраниця, Велимче, Гута, Забріддя, Поступель, Лучиді Рат.; Грудки, Піщане, Сошично К.-Каш.; Велика Глуша Любеш.; Сереховичі Стар.; Доротище Ков. та ін.). Інколи з осикового дерева складали ще й «теплу комору» («пукліт»): сс. Здомишль, Гута (Рат.). Правда, у деяких давніших будівлях осика присутня в стінах усіх приміщень: хати сер. ХІХ ст. у с. Полиці; др. пол. ХІХ ст. у сс. Качин (К.-Каш.), Стара Гута (Стар.), кін. ХVІІІ — пер. пол. ХІХ ст. та сер. ХІХ ст. у с. Гірки (Любеш.). Із соснового дерева у цих будівлях виготовлені лишень один-два нижні вінці. Зрідка траплялось, що сосновим було житлове приміщення, а сіни і комора — осиковими (хата кін. ХІХ ст. у с. Теклино К.-Каш.). Цю породу могли також використовувати на верхні вінці стін у господарських спорудах, зокрема у клунях (с. Видраниця Рат.). У деяких селах для стін житлового приміщення (сс. Кримно Стар.; Гірки Любеш.; Запруддя, Сошично, Полиці К.-Каш.), а інколи й «пукліта» (с. Гута Стар.) чи сіней (с. Раків Ліс, Видраниця К.-Каш) використовували вільху. Місцями зазначають, що для зрубу поряд із сосновим могли використовувати вільхове дерево, осіку в будову не брали (с. Полиці К.-Каш.), місцями навпаки — «осове» дерево вживали, а з вільхи хат не робили: «З ольхи будували хіба сараї, бо її їсть шкіль» (с. Мутвиця Зар.), «З ольхи хат не робили, бо ольха гірша» (с. Поступель Рат.). У старших будівлях для спорудження стін жилової камери іноді одночасно застосовували й більше порід деревини. Наприклад, у хатах сер. ХІХ ст. у с. Раків Ліс та др. пол. ХІХ ст. у с. Запруддя (К.-Каш.): підвалини дубові, далі ішли вільхові вінці, після них — соснові, а на верх вкладали осикове дерево.

Використання осикового дерева при спорудженні стін давніх житлових будинків інколи пояснюють тим, що осика вважалась непромисловим, дешевим деревом, «тому поміщик охоче відпустив її селянам» (с. Датиць Рат.). Проте доволі часто респонденти старших вікових груп осикову (як і тополеву) хату вважають кращою від соснової: «Восика така твер-

да, що як засохне, то сокира не бере» (с. Заболоття Рат.); «Восика — саме ліпше дерево (для будови. — Р. Р.)» (с. Грудки К.-Каш. [13, с. 28]); «Тополя як засохне в сухому місці, то в неї гвоздя не заб'єш» (с. Качин К.-Каш.). Перевагою осикового дерева над сосновим (як і вільховим) вважалось й те, що його не пошкоджував короїд: «Осику не їсть шашель» (сс. Доротище Ков., Датиць Рат., Ростань Шац.), «Осину швіль не бере, вона як засохне, то крепша од сосни» (с. Радове Зар.), «Вольху їст шуль, а восіку не їст» (с. Качин К.-Каш.). До речі, з метою покращення будівельних якостей у деяких місцевостях Полісся перед застосуванням у будівництві «молоду ольху» витримували протягом двох-трьох місяців у воді: «Ольху кидають на два місяці в воду, тоді її ніщо не бере» (с. Радове Зар.); «Ольхові доски кидали в воду на два-три місяці, вони робляться жовто-червоні — тоді вони дуже міцні, їх шкіль не б'є... трухля не бере» (с. Соломир Зар.)¹⁴. Така властивість вільхового дерева має пояснення у дендрологічній науці. Дубильні речовини, які є у вільсі, в холодній воді не розчиняються. Виступаючи на поверхню деревини, вони утворюють з солями металів, розчинених у воді, сполуки, що сприяє утворенню на поверхні деревини захисного бар'єру і значному збільшенню її стійкості [3, с. 107].

Як бачимо, поліщуки добре орієнтувались у властивостях вільхи та осики. Вони знали, що осика добре зберігається лише у сухому місці, натомість вільха відзначалась значною вологостійкістю: «Вільха в суші довго не буде, вільха добра в воді» (с. Видричі К.-Каш.); «Восове дерево добре на верх... восика боїться води... в воді вона трухне» (с. Заболоття Рат.). Це підтверджують й дані дендрологічної науки: стійкість деревини осики в сухому середовищі практично наближається до стійкості дуба, натомість вона абсолютно не витримує вологого середовища. І навпаки, не відзначаючись значною стійкістю в сухому середовищі, вологостійкість вільхи є такою ж, як і в дуба [8, с. 301 (Табл. 58)]. Тому з осикового дерева завжди намагались виготовляти верхні вінці зруба, а з вільхового — нижні.

¹⁴ Зап. автором 19.07.2010 р. у с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Вакуличі Олексія Фролича, 1930 р. н.; Зап. автором 6.08.2010 р. у с. Соломир Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Полюховича Сергія Семеновича, 1931 р. н.

Власне тому із вільхи інколи складали тильну (північну) стіну житла: «Хати з сосни... глуху стіну часто робили з ольхи» (с. Іванчиці Зар.).

Осику з хорошими будівельними якостями впізнавали за рівним стовбуром (без моху, губок та наростів), зеленою і гладкою корою (с. Верхи К.-Каш.). Тополю, осику, яка мала гнілі сучки, з дірами не брали (с. Ростань Шац.). Чиста й гладка кора зеленого кольору була також позитивною ознакою для вільхового дерева. Намагались не брати вільхові стовбури із «рудим стрижнем» (серцевиною), бо вони швидко трухлявіли (с. Гута Кам'янська К.-Каш.). При заготівлі цих порід слідкували, щоб дерева були не старшими 40—50 років, оскільки у стиглому віці (60 років) їх пошкоджує серцевинна гниль [9, с. 62] («Ольшину, осину в стройку брали в п'ятдесят років»: с. Соломир Зар.; «Стару ольху не брали, бо її шашіль бере; ольху для будови беруть молоду»: с. Радове Зар.). Це ж торкається й тополи, яку починали заготовляти вже від 30 років (с. Качин К.-Каш.).

У тих населених пунктах, в околицях яких ріс смерековий ліс, для стін житла використовували цю породу («ялове дерево», «йолку»): сс. Полиці, Піщане, Осівці, Хотешів (К.-Каш.), Старий Чорторійськ (Ман.), Вичівка (Зар.) та ін. Проте «йолку» за якісними показниками поліщуки вважали гіршою від сосни: «Сосна краща йолки: сосна — смолове дерево, а йолка лопає» (с. Вичівка).

Як і скрізь на Поліссі заготовляли дерево лише у зимові місяці (сс. Сошично, Ворокомле, Качин, Хотешів К.-Каш.; Серехів Ман.; Вичівка, Острівок, Ниговиці, Лотниця, Перекалля, Річиця, Радове, Кухче, Комори, Нобель, Соломир Зар. та ін.)¹⁵. Відповідно до спостережень поліщуків дерево «зимової рубки» було міцнішим, воно давго зберігалось у будові, його не пошкоджував короїд; «Дерево на хату давали тільки зимне (зрубане взимку. — Р. Р.), бо його не так їсть ситар (робак). Зимою ліс змерзається» (с. Столінські Смоляри Любом.); «Щоб не було шашелю, різали в зимове время... щоб не різали вліті, навесні чи восени» (с. Лотниця Зар.); «Рубали тіль-

ки зимою, бо тоді воно не так портилось, а зрубане вліті портиться — бистро гниє» (с. Перекалля Зар.); «Різали взимі, як мороз (в январі), бо потім дерево їдять черваки» (с. Річиця Зар.); «Заготовляли зимою — тоді дерево моцніше; дерево зрубане вліті б'є швій» (с. Кухче Зар.); «Сосну рубали зимою, бо тоді шашіль не нападає» (с. Острівок Зар.); «Дерево, зрубане літом, неякісне, воно скоро портиться, шингел б'є» (с. Угриничі Любеш.); «Його точить черпак» (Сошично К.-Каш.); «Літне дерево їсть шпаль» (с. Хотешів К.-Каш.)¹⁶. Зазвичай заготівлю починали у грудні, а завершували у кінці лютого — «до марта» (сс. Сереховичі Стар., Гірки, Угриничі Любеш., Старий Чорторійськ Ман., Річиця Рат., Великий Обзир К.-Каш., Перекалля, Радове Зар.). У березні дерево вже не заготовляли, хоча місцями (с. Угриничі Любеш.) його не рубали вже «при кінці лютого». Часом твердять, що заготівлю можна починати вже «від жовтня» (с. Соломир Зар.) чи тоді, «як опадає лист» (с. Старий Чорторійськ Ман.). У с. Ниговиці (Зар.) зазначають, що «починали [рубку] у листопаді, грудні, [залежно] від температури, коли ліс вже мертвий». Місцями рубку проводили від вересня по березень («дерево рубали від вересня до березня — таке дерево не їсть червак»: с. Осівці К.-Каш.; «різали з вересня по березень, в березні вже не різали, бо йде сік»: с. Ростань (Шац.)). Інколи (с. Столінські Смоляри Любом.) рубати дерево починали лише після Різдва і рубали аж до квітня (тут твердять, що «в марті рубали, бо ліс в марті ще не розмерзається»). Проте навіть упродовж заготівельного періоду не в усі дні можна було заготовляти деревину: «Дерево рубали в окремі місяці, але були такі дні, що на будову не можна рубати» (с. Гірки Любеш.); «Як зрубати дерево в певні дні, то [його] з'їст короїд» (с. Старий Чорторійськ Ман.). Перш за все місцева традиція забороняла заготівлю у першій фазі місячного циклу: «На молодих дньох дерева не різали» (с. Сошично К.-Каш.); «Дерево різали тільки за старих днів, на молоді дні взагалі не різали» (с. Ворокомля К.-Каш.); «Дерево різали на старих дньох, в молодих дньох не робили» (с. Угриничі Любеш.); «Різали зимою, тільки в старих дньох, щоб шпиль не бив. Старі дні — последня четверть [мі-

¹⁵ Зазвичай це стосується як сосни, так і дуба, вільхи, осики тощо. Хоча інколи зазначають, що «осину можна рубати в будь-який час» (с. Радове Зар.). А у с. Сошично (К.-Каш.) твердять, що «усе дерево заготовляли взимку», але «коли осику, вільху зрізати весною, то вона легша, ніж різана взимку».

¹⁶ У с. Ниговиці (Зар.) зазначають, що рубали взимку, «бо тоді ліс мертвий», і разом з тим «тут болота, лісу вліті не вивезеш».

сячного циклу]» (с. Нобель Зар.). Ніколи деревину не заготовляли у неділю чи в празники. Повсюдно поганим для цієї мети вважали й понеділок. У с. Сошично (К.-Каш.) навіть «на старих дньох» деревину можна рубати лише у вівторок, середу, четвер та п'ятницю і у ніякому разі цього не можна було робити у суботу. Натомість у с. Нобель вважали, що починати заготовлю деревину найкраще «на старих дньох» у суботу.

Таким чином, викладений матеріал дає можливість констатувати, що на Західному Поліссі була цілісна система критеріїв, відповідно до яких проходив вибір та заготівля будівельної деревини. Перш за все поліщуки звертали увагу на її ритуально-обрядову «чистоту» (не використовували дерев, «покараних Богом» чи «позначених нечистою силою» — всохлих, з природними аномаліями, битих громом, вивалених бурєю тощо). Водночас придатність для будівельної справи визначалась якісними показниками певних порід та екологічних відмін. Процес підбору проходив за допомогою цілого комплексу класифікаторів, які включали як зовнішні ознаки дерева (специфіку стовбура, крони, розташування сучків), так і його внутрішню структуру (величину ядра, щільність річних кілець, колір деревини). Не останнє місце у цьому процесі відігравала також регламентація часових рамок заготівлі.

1. Архів МНАП у Львові. — ЗВ-65. — 7 арк.
2. Бородович Т. Атлас дерев та кущів заходу України / Т. Бородович, М. Бородович. — Львів : Вища школа, 1973. — 239 с.
3. Вакулюк П.Г. Оповіді про дерева / П.Г. Вакулюк. — К. : Урожай, 1991. — 296 с. : іл.
4. Данилюк А. Народна архітектура Волинського Полісся / Архип Данилюк. — Рівне : Волинські обереги, 2002. — 86 с. : іл.
5. Зеленинъ Д.К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типографія А.В. Орлова, 1914. — Вып. I. — 484 с. + III—X [предисловие].
6. Лавриненко Д.Д. Типы леса Украинской ССР / Д.Д. Лавриненко. — Ленинград, 1954. — 220 с.
7. Маринич О.М. Українське Полісся / О.М. Маринич. — К., 1962. — 158 с.
8. Перельгин Л.М. Древесиноведение / Перельгин Л.М. — М. : Советская наука, 1957. — 360 с.
9. Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на Правобережному Поліссі / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 1998. — № 1. — С. 54—65.

10. Радович Р. Специфіка обробки стіноматеріалів та динаміка розвитку конструкції кутових врубок у житлово-господарському будівництві Полісся / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2007. — № 5—6. — С. 522—539.
11. Раннопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раннопорт // Археология СССР: Свод археологических источников. — Ленинград : Наука, 1975. — Вып. Е1-32. — 177 с.
12. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології / М.А. Сагайдак. — К. : Наукова думка, 1991. — 168 с.
13. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців / Роман Сілецький. — Львів : Міністерство освіти і науки молоді та спорту України. Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2011. — 425 с.
14. Титов В.С. Природа Полесья / В.С. Титов, А.С. Шляхтовский // Полесье. Материальная культура / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского Львов. отделение ; АН БССР ; Институт искусствоведения, этнографии и фольклора. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 40—48.

Roman Radovych

ON SPECIFICITY OF CHOICE AND PREPARATION OF CONSTRUCTIVE WOOD IN WESTERN POLISIA

In the article grounded upon field ethnographic materials and published sources has been presented analysis in the process of choice and preparation of constructive wood, a practice spread in Western Polisia. In the study have been considered some constructive species, their technological properties, criteria of qualitative setting etc. Especial place has been occupied by a complex of customs, beliefs and superstitions accompanying the processes of choice and preparation as for this constructive material.

Keywords: Western Polisia, constructive wood, pine-tree, oak, adler, aspen

Роман Радович

СПЕЦИФИКА ВИБОРА И ЗАГОТОВКИ СТРОИТЕЛЬНОЙ ДРЕВЕСИНЫ НА ЗАПАДНОМ ПОЛЕСЬЕ

На основании полевых этнографических материалов и опубликованных источников осуществлено анализ процесса подбора и заготовки строительной древесины на Западном Полесье. Рассмотрено основные строительные породы, их технологические свойства, критерии установления качества и др. Особое место занимает комплекс обычаев, поверий и забобов, которые сопровождали процесс подбора и заготовки этого строительного материала.

Ключевые слова: Западное Полесье, строительная древесина, кондовая сосна, мяндовая сосна, дуб, ольха, осина.